

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2018, 22 (1): 377-394

Teşehhüdü Mi'râcla İlişkilendiren Rivâyet Üzerine Bir Araştırma
A Research on the Narration That Associated Tashahhud with the Mi'râj

Üzeyir Durmuş

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Ü., İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assistant Professor,, Çanakkale Onsekiz Mart Univ, Fac of Theology, Department of Hadith
Çanakkale, Turkey

uzeyirdurmus@comu.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0003-1776-6160>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 30 Mart/March 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 06 Haziran/June 2018

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 22 **Sayı – Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 377-394

Atıf/Cite as: Durmuş, Üzeyir. “Teşehhüdü Mi'râcla İlişkilendiren Rivâyet Üzerine Bir Araştırma = A Research on the Narration That Associated Tashahhud with the Mi'râj”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/1 (Haziran-June 2018): 377-394. <https://doi.org/10.18505/cuid.411025>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

Teşehhüdü Mi'râcla İlişkilendiren Rivâyet Üzerine Bir Araştırma

Öz: Teşehhüdün mi'râcda Allâh Teâlâ, Hz. Peygamber ve melekler arasında geçen bir konuşmadan teşekkül ettiğine dair bir rivâyet özellikle halk arasında oldukça yaygındır. Bu makalede ilgili rivâyetin sıhhat düzeyi ve bir bilgi değeri olup olmadığı araştırılmıştır. Bu kapsamda hadis, siyer, tefsîr ve fıkıh kaynaklarında yapılan araştırma sonucunda ilgili rivâyetin senedli veya senedsiz olarak hiçbir hadis kitabında geçmediği, senedli ilk ve tek özet versiyonunun Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) tefsirinde yer aldığı ve bunun da senedlerinin çok sorunlu olduğu tespit edilmiştir. Senedsiz ama metni tam olan ilk rivâyeti ise Kurtubî (ö. 671/1273) tarafından nakledilmiştir. Anlaşılan o ki, Sa'lebî ve Kurtubî'den sonra gelen çeşitli hadis şârihleri, fakîhler, müfessirler ve tarihçiler bu rivâyeti onlardan alıp aktarmışlardır. Onların bu rivâyeti aktarırken sened zikretmemeleri ve genellikle temrîz sigaları kullanmaları ilgili rivâyetin makbûl olduğu kanaatinde olmadıklarını düşündürmektedir. Diğer yandan bu rivâyetin, teşehhüdün ortaya çıkışıyla ilgili olarak başta Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce gibi muhaddisler tarafından temel hadis kitaplarında defalarca tekrar edilen bazı sahîh rivâyetlerin yanında yer almaması da ayrı bir problemdir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Teşehhüd, Tahiyât, Mi'râc, Sa'lebî, Mevzû' Hadis.

A Research on the Narration That Associated Tashahhud with the Mi'râj

Abstract: The narration of tashahhud being a conversation between Allah, the Prophet and the angels is quite common among people. This article examines the authenticity of this narration and questions whether it has an informative value. In this context, the research undertaken in Hadith, Siyar, Tafsîr and Fiqh sources resulted that the narration was not stated in the hadith books -with *sanad* (the chain of narrators) or without *sanad*. The first and only summary version of the script was included in the commentary of Tha'labî (d. 427/1035), which has very problematic *sanads*. The first narration without *sanad* but having a full text (*matn*) was narrated by Qurṭubî (d. 671/1273). It appears that various commentators of hadith, *fuqahâ'* (expert in Islamic jurisprudence), *mufasssirs* (commentators on the Qur'ân) and historians followed Tha'labî and Qurṭubî by narrating from them. In fact, these group of scholars did not specify a *sanad* for the narration but they usually used *tamrîd* forms (a form which shows that the hadith is weak or deficient), which suggests that they also did not convinced that the narrarion was *makbûl* (accepted). On the other hand, the fact that this narration did not accompany authentic (*ṣahîh*) hadiths on the emergence of tashahhud narrated by hadith scholars, such as Bukhârî, Muslim, Abû Dâwûd, Nasâ'î and Ibn Mâjah, which also indicates another problem with this narration.

Keywords: Hadith, Tashahhud, Tahiyât, Mi'râj, Tha'labî, Fabricated hadith.

SUMMARY

The narration on the emergence of the prophetic prayer that is called *tashahhud* in the fiqh literature as it includes the word *shahadah* (testimony) and known as "al-tahiyat" and

“tahiyyat” is constantly transmitted among people. According to this narration, the Prophet (pbuh) praised Allâh by saying “al-taḥiyyātu lillâhi wa-al-salawātu wa-al-ṭayyibât” on the night of Mi'râj when he met Allâh. Our Lord responded to him by saying “al-salâmu ‘alayka ayyuhan-Nabiyyu wa-raḥmatullâhi wa-barakâtuhu”. The honorable Prophet also included his ummah in this prayer by saying “al-salâmu ‘alayna wa-‘alâ ‘ibād Allâh al-ṣâliḥin” and the Gabriel (and/or angel community) who witnessed this greeting said “ashhadu an lâ illâha illallâh wa-ashhadu anna Muḥammadan ‘abduhu wa-rasûluhu.”

This article examines the authenticity of the narration and whether it has an informative value. The findings of the research undertaken in hadith, siyar, tafsir and fiqh sources suggests that the narration was not included in any hadith books with sanad or without sanad. The first and only narration with sanad is found in Tha‘labî’s tafsir titled *al-Kasfî wa-al-bayân*. However, it is a summary version of the narration and its sanads are very problematic.

In this tafsir, Tha‘labî combines two different chains of narrators in one text. The sanads of these two narrations combined by Tha‘labî as follows:

1. Sanad: Zuhri → Ibn Salimah b. ‘Abd al-Raḥmân → Jâbir b. ‘Abdullâh → Prophet (pbuh).
2. Sanad: Suddî → Muḥammad b. al-Sâib → Bâzân → Ibn ‘Abbâs → Prophet (pbuh).

The identity of Ibn Salimah mentioned in the first sanad is disputed. The *rijâl* (literally; men, refers to knowledge of men/narrators) scholars, such as Ibn Abî Ḥâtim stated that he is a man whose memory is corrupted in his old age. In the second sanad there are three *dha‘îf* (weak) narrators, namely Suddî, Muḥammad b. al-Sâib and Bâzân. Ibn Abî Ḥâtim stated that some parts of Kalbî’s (Muḥammad b. al-Sâib) narration with *ṭarikh* (synonym of sanad) of Bâzân from Ibn ‘Abbâs was fabricated. Moreover, Tha‘labî who narrated these two sanads in his tafsir was accused of being conveying fabricated narrations in his books.

As far as we can ascertain, Qurṭubî narrated the first narration of this story without sanad and without referring to a source. However, he narrated the full version of the text. Similarly this narration was also transmitted by Suhaylî and ‘Alî al-Qârî without sanad and a reference but they transmitted it by separating into two slightly different texts. According to Suhaylî’s text in *al-Ravḍ al-Unuf*, angels stated “al-salâmu ‘alayka ayyuhan-Nabiyyu wa-raḥmatallâhi wa-barakâtuhu” not Allâh. According to ‘Alî al-Qârî’s text in *Sharḥ al-Shifa*, when Allâh Said “al-salâmu ‘alayka ayyuhan-Nabiyyu wa-raḥmatallâhi wa-barakâtuhu”, the Prophet (pbuh) responded by saying: “Allâhumma anta al-Salâm wa-minka al-Salâm wa-ilayka yarjiu‘ al-Salâm, al-Salâm alaynâ wa-alâ ibād Allâh al-ṣâliḥin.” It is clear that there are disputes about the contents of some sentences as well as their subjects in the text of Tashahhud’s narration.

The full text and summary versions of this narration can be found in tafsir books, such as Râzî’s *Mafâtiḥ al-ghayb*, Samarqandî’s *Baḥr al-‘ulûm* and Bursavî’s *Rûḥ al-bayân*; in fiqh books, such as Bâbartî’s *al-‘Inâyah*, Ḥaddâd’s *al-Javharah al-nayyirah*, ‘Aynî’s *al-Binâyah*, Molla Khusraw’s *Durar al-ḥukkâm*, Jamal’s *Futûḥât al-Wahhâb* and Bujayramî’s *al-Tajrîd*; and in various

hadith commentaries and in some siyar books. The authors of these books did not mention sanads of their narrations and they usually used *tamrîd* forms. This suggests that they also did not consider this narration as authentic.

On the other hand, the fact that all narrations transmitted in these books are not compatible with those authentic (*ṣaḥīḥ*) hadiths about the emergence of tashahhud, which were reported by muhaddiths, such as Bukhārī, Muslim, Abū Dāwūd, Nasāi and Ibn Mājah. This also indicates another problem with this narration. The authentic hadiths on the issue as follows:

1. Bukhārī→Musaddad→Yaḥyā→A‘mash→Shaqīq→Ibn Mas‘ūd: He said:

When we prayed with the Messenger of Allāh (pbuh), we used to say: “Peace (al-Salām) be upon Allāh, peace be upon Jibrīl, peace be upon Mikā‘īl.” The Messenger of Allāh (pbuh) said: “Do not say: Peace (al-Salām) be upon Allāh, for Allāh is al-Salām.” Rather say: “al-taḥiyyātu lillāhi wa-al-salawātu wa-al-ṭayyibāt, al-salāmu ‘alayka ayyuhan-Nabiyyu wa-raḥmatallāhi wa-barakātuhi. Al-salāmu ‘alayna wa-‘alā ‘ibād Allāh al-ṣāliḥīn, ashhadu an lā ilāha illallāh wa-ashhadu anna Muḥammadan ‘abduhu wa-rasūluhu (Allāh compliments, prayers and pure words are due to Allāh. Peace be upon you, O Prophet, and the mercy of Allāh and his blessings. Peace be upon us and upon the righteous slaves of Allāh. I bear witness that none has the right to be worshipped except Allāh and I bear witness that Muḥammad is His slave and Messenger.”

2. Bukhārī→Abū Nuaym→Sayf→Mucāhid→Abū Ma‘mar ‘Abdullāh b. Saḥbarah→Ibn Mas‘ūd: He said:

Allāh’s Messenger (pbuh) taught me Tashahhud as he taught me a *sūrah* (chapter) from the Qur’ān, while my hand was between his hands. (Tashahhud was): “All the best compliments and the prayers and the good things are for Allāh. Peace and Allāh’s Mercy and Blessings be on you, O Prophet! Peace be on us and on the pious slaves of Allāh, I testify that none has the right to be worshipped but Allāh, and I also testify that Muhammad is Allāh’s slave and His Apostle.” (We used to recite this in the prayer) during the lifetime of the Prophet (pbuh), but when he had died, we used to say: “Peace be on the Prophet.”

As a result, it is unlikely that the Prophet (pbuh) did not touch upon the relationship between the Mi‘rāj and the Tashahhud while teaching it. It is also unlikely that his companions who narrated this occasion did not mention about this important detail although they had such knowledge. Indeed, hadith scholars did not include the narrations that associated tashahhud with the Mi‘rāj but they reported two other aforementioned narrations on the emergence of the Tashahhud in their books, which raises doubts over the authenticity of the relevant narration in question.

GİRİŞ

Fıkıh literatüründe, ihtivâ ettiği kelime-i şehâdetten dolayı daha çok teşehhüd olarak adlandırılan ve halk arasında “et-tahiyyâtü” ve “tahiyyat” olarak bilinen nebevî duânın ortaya

çıkışına dair bir rivâyet sürekli olarak dilden dile aktarılmaktadır. Bu rivâyete göre; Peygamber (s.a.v.), mi'râc gecesinde Allâh Teâlâ'ya mülâki olduğunda “et-tahiyyâtu lillâhi ve's-salavâtu ve't-tayyibât” diyerek O'na senâda bulunmuş, Rabbimiz de “es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve rahmetullâhi ve berakâtuh” diyerek ona cevap vermiş, Hz. Peygamber de “es-selâmu aleynâ ve alâ ibâdillâhi's-sâlihîn” diyerek bu duâya ümmetini de dâhil etmiş ve bu selamlaşmaya şahit olan Cebrâil (ve/veya melek topluluğu) de “eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve rasûluh” demiştir. Yaptığımız araştırmaya göre bu rivâyeti veya münhasıran teşehhüdün ortaya çıkışını ele alan bir tez veya makale bulunmamakla birlikte genel olarak teşehhüdü konu edinen dört çalışma vardır:

1. Fahrettin Atar'ın *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* için yazmış olduğu “Teşehhüd” maddesi. Bu maddede teşehhüdün farklı boyutlarını ele alınmakta, bu kapsamda şu bilgi de sıhhat değerlendirmesi yapılmaksızın kaydedilmektedir:

“Bazı tefsir ve fıkıh kitaplarında Tahiyat duasıyla irtibat kurularak Resûl-i Ekrem'in mi'râc gecesinde tahiyat, salavat ve tayyibat kelimeleriyle Cenâb-ı Hakk'a tâzimde bulunduğu, O'nun da buna selâm, rahmet ve berekât kelimeleriyle mukabele ettiği, Resûlullah'ın gördüğü bu iltifat karşısında selâmın bütün peygamberler, melekler ve insanlar üzerine olmasını temenni ettiği, bunun üzerine bütün meleklerin kelime-i şehâdeti söyledikleri kaydedilir (meselâ bk. Kurtubî, III, 425; İbn Nüceym, I, 342-343). Bu sebeple teşehhüd duasını okumanın, kulun mi'râcla sıkı bağı bulunan namaz ibadetinin belirli bölümlerinde (ka'deler) mi'râc gecesinde gerçekleşen bu olayın hâtırasını yâdetmesi ve bu vesileyle Allah'a tâzimlerini sunması, Resûlullah'a selâmlarını ve bağlılığını bildirmesi, Allah'ın kendisine, cemaate, meleklerle ve sâlih kullara rahmetle muamele etmesini dilemesi gibi bir anlam taşıdığı yorumu yapılmıştır.”¹

2. Sami Şahin'in “Tahiyatta Parmakla İşaret Etme İle İlgili Rivâyetlerin Tahlili ve Fıkhi Yaklaşımlar” adlı makalesi.² Sami Şahin bu makalesinde konuyla ilgili rivâyetleri genişçe tahlil etmekte ve konuyla ilgili dört mezhep âlimlerinin farklı görüşlerini aktarmaktadır. Bu makalede konumuzla ilgili konulara temas edilmemektedir.

3. Selim Demirci'nin “Sahîh Hadisler Arası Tercih Sebepleri Açısından Teşehhüd Rivâyetleri” adlı makalesi. Bu makale teşehhüdün okunuş şekilleriyle ilgili farklı rivâyetlerin hangisinin üstün olduğuna dair tercih sebeplerinin değerlendirmesini içermektedir. Bahsi geçen makalede inceleme konusu yaptığımız rivâyete değinilmemekte, –sadece yukarıda

¹ Fahrettin Atar, “Teşehhüd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 563.

² Sami Şahin, “Tahiyatta Parmakla İşaret Etme İle İlgili Rivâyetlerin Tahlili ve Fıkhi Yaklaşımlar” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010): 197-242.

belirtilen bağlamda- aşağıda vereceğimiz birinci Abdullâh b. Mes'ûd rivâyetinin kısmen farklı bir metrine temas edilmektedir.³

4. Şenol Saylan'ın "Teşehhütte Şahadet Parmağıyla İşaret Esnasında Diğer Parmakların Yumulması Hususunda Şüphenin Giderilmesi" adlı makalesi. Muhammed Emîn İbn Âbidîn'in bir risâlesinin tercümesi olan bu makalede⁴ konumuzla ilgili bir hususa değinilmemektedir.

Biz bu makalemizde, yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak başta verdiğimiz rivâyetin genellikle halk arasında dilden dile dolaşan bir anlatı olmanın ötesinde hadis, siyer, tefsîr ve fıkıh kaynaklarında bir aslının bulunup bulunmadığını ele alacak ve topladığımız verilerden hareketle bir değerlendirme yapacağız.

1. TEŞEHHÜD RİVAYETİNE DAİR HADİS KAYNAKLARINI TARAMA SONUÇLARI

el-Mektebetü's-Şâmîle adlı bilgisayar programının 3.64. sürümünde başta Kütüb-i Tis'a olmak üzere câmi', sünen, musannef, müsned, mu'cem ve diğer türlerde yüzlerce hadis kitabı üzerinde yaptığımız taramada bu rivâyete veya bu rivâyeti az da olsa destekleyebilecek herhangi bir rivâyete rastlamadık. Dolayısıyla bu anlatımın başta kütüb-i tis'a olmak üzere senedli rivâyetler içeren ve tespit edebildiğimiz hadis kaynaklarında hiçbir şekilde yer almadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla birlikte zikredilen kaynaklarda teşehhüdün öğretimi ve sebep-i vurûdu hakkındaki bir başka hadis pek çok kaynaktan tekrar tekrar karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu rivâyetler -bir kısmında konumuza ışık tutmayan detaylarda çok önemli olmayan bazı farklılıklar bulunmakla birlikte- asıl metin olarak şu iki şekilde karşımıza çıkmaktadır:

قال البخاري: "حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنِ الْأَعْمَشِ، حَدَّثَنِي شَقِيقٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: كُنَّا إِذَا كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الصَّلَاةِ، فَلَمَّا: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ مِنْ عِبَادِهِ، السَّلَامُ عَلَى فُلَانٍ وَفُلَانٍ. فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقُولُوا السَّلَامَ عَلَى اللَّهِ، فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّلَامُ، وَلَكِنْ قُولُوا: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ. فَلَمَّا كُنَّا إِذَا قُلْنَا أَصَابَ كُلَّ عَبْدٍ فِي السَّمَاءِ أَوْ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ- أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، ثُمَّ يَتَخَرَّرُ مِنَ الدُّعَاءِ أَعْجَبَهُ إِلَهُهُ، فَيَدْعُو."

Buhârî→Müsedded→Yahyâ→A'meş→Şakîk'den rivâyet edildiğine göre Abdullâh şöyle demiştir: Bizler Peygamber (s.a.v.) ile beraber namaz kıldığımızda: "Allâh'a kullarından selâm olsun. Falân ve filâna da selâm olsun." diyorduk. Peygamber (s.a.v.) bunun üzerine şöyle buyurdu: "Allâh'a selâm olsun demeyin. Çünkü zaten Allâh es-Selâm'dır. Lâkin şöyle deyin: Dille, bedenle ve malla yapılan tüm ibadetler Allâh içindir. Sana selâm olsun ey peygamber! Allâh'ın rahmeti ve bereketleri de (üzerine olsun.) Selâm bizim ve Allâh'ın sâlih kulları üzerine de olsun. -Çünkü siz böyle söyledinizde selamınız gökteki veya gökle yer arasındaki tüm kullara ulaşır.- Tanıklık ederim ki Allâh'tan başka ilâh yoktur ve yine tanıklık ederim ki

³ Selim Demirci, "Sahîh Hadisler Arası Tercih Sebepleri Açısından Teşehhüd Rivayetleri", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016): 375.

⁴ Şenol Saylan, "Teşehhütte Şahadet Parmağıyla İşaret Esnasında Diğer Parmakların Yumulması Hususunda Şüphenin Giderilmesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2: 184.

Muhammed O'nun kulu ve elçisidir. Sonra namaz kılan kişi istediği duâlardan seçer ve duâ eder.”⁵

İkinci rivâyet de İbn Mes'ûd'dan (r.a.) nakledilmekte olup şöyledir:

قال البخاري: "حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا سَيْفٌ، قَالَ: سَمِعْتُ مُجَاهِدًا يَقُولُ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَخْبَرَةَ أَبُو مَعْمَرٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ مَسْعُودٍ، يَقُولُ: عَلَّمَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَفَى بَيْنَ كَفَيْهِ، الشَّهَادَةُ كَمَا يُعَلَّمُنِي السُّورَةَ مِنَ الْقُرْآنِ: "التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ، وَالصَّلَاةُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ." وَهُوَ بَيْنَ طَهْرَانَيْنَا، فَلَمَّا فُيِّضَ قُلْنَا: السَّلَامُ -يَعْنِي- عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ."

Buhârî→Ebû Nuaym→Seyf→Mücâhid isnadıyla aktarıldığına göre Ebû Ma'mer Abdullâh b. Seḥbera şöyle demiştir: İbn Mes'ûd'un şöyle dediğini işittim: Rasûlullâh (s.a.v.) bana Kur'ân'dan bir sûre öğretir gibi elimi tutarak teşehhüdü (şöylece) öğretti: "Dille, bedenle ve malla yapılan tüm ibadetler Allâh içindir. Sana selâm olsun ey peygamber! Allâh'ın rahmeti ve bereketleri de (üzerine olsun.) Selâm bizim ve Allâh'ın sâlih kulları üzerine de olsun. Tanıklık ederim ki Allâh'tan başka ilâh yoktur ve yine tanıklık ederim ki Muhammed O'nun kulu ve elçisidir." Bu (şekilde ikinci tekil şahıs kipiyle okuma) o aramızda olduğu zamanlardaydı. (Mübârek rûhu) alındığında ise (üçüncü tekil şahıs kipiyle) "Peygambere selâm olsun" demeye başladık.⁶

Bu rivâyetlerin, mi'râcla ilgili rivâyetin aksine hadis kaynaklarında çokça tekrarlanması ilgili rivâyetin üzerindeki kuşku arttırmaktadır. Teşehhüdü mi'râcla ilişkilendiren rivâyet hadis metinlerine dair kitaplarda zikredilmemiş olmakla birlikte bazı hadis şerhlerinde -senedsiz bir şekilde de olsa- nakledilebilmiştir. Bu rivâyete, hadis şerhleri içinde oldukça geç bir dönemde ve ilk olarak İbn Melek'in (ö. 854/1450) *Şerhu Meşâbîhi's-sünne* adlı eserinde rastlamaktayız. İbn Melek bu rivâyeti (رَوَى) temrîz sigasıyla nakletmekte kaynak ve sened vermemektedir. İbn Melek orada şunları demektedir:

"Rivâyet olunduğuna göre; Peygamber (s.a.v.) semaya yükseltildiğinde bu kelimelerle Allâh'a senâda bulunmuş, Allâh Teâlâ da "es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyi ve rahmetullâhi ve berakâtuh" diyerek ona karşılık vermiş, Hz. Peygamber de "es-selâmu aleyne ve alâ ibâdillâhi's-sâlihîn" ve Cebrâîl de "eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden abduhü ve rasûluh" demiştir."⁷

İbn Melek ile aynı dönemde yaşayan Bedrüddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd* adlı eserinde de bu rivâyete yine senedsiz ve özet olarak rastlamaktayız. Aynî bu eserinde Hâfızuddîn en-Nesefî'den (ö. 710/1310) naklen "es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve rahmetullâhi ve berakâtuh" ifadesi ile mi'râcda Allâh Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i

⁵ Buhârî, "Ezân", 150, 148; "Amel fi's-salât", 4; "İsti'zân", 3; "Deavât", 17; "Tevhîd", 5. Müslim, "Salât", 16. Ebû Dâvûd, "Salât", 182. Nesâî, "Tatbîk", 100 (2); "Sehv", 41, 56. İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 24.

⁶ Buhârî, "İsti'zân", 28. Müslim, "Salât", 16. Ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, 1:260; İbn Hanbel, 7:49-50.

⁷ İbn Melek Muhammed b. Abdüllatîf el-Hanefî, *Şerhu Meşâbîhi's-sünne*, thk. Nüreddin Tâlib v.dğr. (Kuveyt: İdâretü's-sekâfiyyeti'l-İslâmiyye, 2012), 2: 24.

selamladığını aktarmaktadır.⁸ Daha sonra Ebû Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517), *İrşâdü's-sârî* adlı Sahîh-i Buhârî şerhinde “es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve rahmetullâhi ve berakâtuh” ifâdesini şerh ederken bu rivâyete yer vermiştir. Ancak bir sened ve kaynak belirtmemiştir.⁹ Mısırlı Şâfî fakîh ve muhaddis Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) de *Minhatü'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserinde çağdaşı meşhûr Hanefî fakîh ve muhaddis Kastallânî ile aynı ifadeleri kullanarak ilgili rivâyete değinmiştir.¹⁰ Aliyyü'l-Kârî ise (ö. 1014/1605) *Mirkâtü'l-mefâtîh* adlı eserinde teşehhüdün Hz. Peygamber tarafından sahâbeye öğretilmesi konusunu ele alırken bunun bir namaz sonrasında gerçekleştiğini belirtmekte, devamında da temrîz sigası kullanarak (قُلِّدَ) “(bu öğretimin) mi'râcdan sonra olduğu da söylenmiştir” demektedir.¹¹ Ancak bu bilgi Aliyyü'l-Kârî tarafından da senedsiz ve bir kaynak belirtilmeden aktarılmıştır. Enver Şâh el-Keşmîrî de (ö. 1353/1933) *Feyzü'l-Bârî ale's-Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserinde kendisinden önceki ilim adamları gibi senedsiz ve kaynaksız olarak ilgili rivâyete değinmektedir.¹² Enver Şâh el-Keşmîrî gibi Hindistanlı Diyobend okulu âlimlerinden olan Şebbîr Ahmed Osmânî (ö. 1369/1949) ise, kaleme aldığı *Fethu'l-mülhim* adlı Sahih-i Müslim şerhinde önce İbn Melek'in yukarıdaki sözlerini *Mirkâtü'l-mefâtîh*'ten aktarmakta sonra da bu kıssanın herhangi bir senedini bulamadığını söylemekte ve *Dürrü'l-muhtâr*'dan teşehhüd lafızlarıyla ihbâr ve hikâyenin değil inşânın kastedilmesi gerektiği bilgisini aktarmaktadır.¹³ Son olarak günümüz müelliflerinden Muhammed Emîn el-Uremî de *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc 'alâ Şahîhi Müslim ibni'l-Haccâc* adlı eserinde Kastallânî'yle aynı ifâdelerle söz konusu rivâyeti zikretmiştir.¹⁴

Bahsi geçen rivâyet Sahîh-i Buhârî şerhlerinden *Umdetü'l-kârî* ve *Fethu'l-Bârî* ile Nevevî'nin (ö. 676/1277) kaleme aldığı Sahîh-i Müslim şerhi *el-Minhâc* gibi meşhûr ve mu'teber şerhlerde hiçbir şekilde konu edinilmemektedir. Bu rivâyetin birçok önemli şerhte zikredilmemesi ilgili rivâyetin makbûl hiçbir senedinin bulunmaması ile ilgili olmalıdır. Nitekim bu rivâyete eserlerinde yer veren şârihler de zayıflığa delâlet eden temrîz sigaları kullanmışlar, sened ve kaynak zikretmemişlerdir.

⁸ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd* (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1999), 4: 238.

⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 7. Baskı (Mısır: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1323), 2: 129.

¹⁰ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed es-Süneykî, *Minhatü'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Süleymân b. Dürey' el-Ğâzimî (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2005), 2: 546.

¹¹ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü'l-meşâbih* (Beyrût: Dâru'l-fikr, 2002), 2: 731.

¹² Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî, *Feyzü'l-Bârî 'ale's-Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedruâlem (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005), 2: 396.

¹³ Şebbîr Ahmed Osmânî, *Fethu'l-mülhim bi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim*, thk. Mahmûd Şâkir (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2006), 3: 314.

¹⁴ Muhammed el-Emîn b. Abdullâh el-Uremî, *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc alâ Şahîhi Müslim ibni'l-Haccâc*, 1. Baskı (Mekke: Dâru'l-minhâc, 2009), 7: 113.

2. TEŞEHHÜD RİVAYETİNE DAİR SİYER KAYNAKLARINI TARAMA SONUÇLARI

el-Mektebetü'ş-şâmile programında yaptığımız yüzlerce siyer ve tarih kitabını kapsayan araştırmaya göre, Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen İbn İshâk (ö. 151/768), İbn Hişâm (ö. 218/833) ve İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) eserleri başta olmak üzere hemen hemen hiçbir temel siyer ve tarih kaynağında teşehhüdü mi'râcla ilişkilendiren bu rivâyet bulunmamaktadır. Sadece birkaç tâlî eserde ve onlarda da senedsiz ve kaynaksız olarak bu rivâyete rastlamak mümkündür. Bunlar içinde belki de en dikkate şayan kaynak naklettiği rivâyetteki farklılık nedeniyle Süheylî'nin (ö. 581/1185) *er-Ravdu'l-ünüf* adlı eseridir. Süheylî bu eserinde ilgili rivâyeti senedsiz ve kaynaksız olarak zikrettiği gibi bahsedilen diyalogun kişilerini de farklı aktarmaktadır. Süheylî'nin mezkûr rivâyeti şöyledir:

“ودنا فتدلى ألهم أن يقول: التحيات لله إلى قوله الصلوات لله. فقالت الملائكة: السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته. فقال: السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين. فقالت الملائكة: أشهد أن لا إله إلا الله، وأشهد أن محمداً رسول الله. فجمع ذلك له في تشهده.

“Peygamber (s.a.v.) mi'râc gecesinde Allâh Teâlâ'ya yaklaştığında kendisine 'et-tahiyyâtu lillâhi ve's-salavâtu' demesi ilhâm olunmuş, melekler de 'es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve rahmetullâhi ve berakâtuh' demiş, Hz. Peygamber 'es-selâmu aleynâ ve alâ ibâdillâhi's-sâlihîn' diyerek karşılık vermiş ve (son olarak) melekler 'eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden abduhü ve rasûluh' demiştir. Hz. Peygamber de tüm bunları teşehhüdünde bir araya getirmiştir.¹⁵

Kıssanın bir başka farklı rivâyetine de Aliyyü'l-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Şerhu'ş-Şifâ* adlı eserinde rastlıyoruz. Aliyyü'l-Kârî temrîz sigasıyla (رَوَى) şu bilgileri aktarmaktadır: “Peygamber (s.a.v.) isrâ gecesi son makâma varınca: 'et-tahiyyâtu lillâhi ve's-salavâtu ve't-tayyibât' diyerek en güzel şekilde senâda bulunmuş, Allâh Teâlâ da 'es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyi ve rahmetullâhi ve berakâtuh' diyerek ona cevap vermiş, Hz. Peygamber de 'Allâhümme ente's-selâm ve minke's-selâm ve ileyke yerciu's-selâm, es-selâmu aleynâ ve alâ ibâdillâhi's-sâlihîn' buyurmuş, melekler ise 'eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden abduhü ve rasûluh' demiştir.”¹⁶

Sibt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) ise *Mir'âtu'z-zaman* adlı umûmî tarih konulu eserinde kıssanın kelime-i şehâdet bölümünü içermeyen bir rivâyetini tarihinde Sa'lebî'nin tefsîrinden naklen ama yine senedsiz olarak aktarmaktadır.¹⁷ Merhum Muhammed Hamîdullâh da (ö. 2002) *İslâm Peygamberi* adlı eserinde bu rivâyetin kelime-i şehâdetsiz metnini yine senedsiz ve kaynaksız olarak nakletmektedir.¹⁸

¹⁵ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullâh es-Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li İbn Hişâm*, thk. Ömer Abdüsseelâm el-Selâmî (Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 2000), 4: 186.

¹⁶ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Şerhu'ş-Şifâ* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421), 1: 347.

¹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî, *Mir'âtu'z-zemân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât v. dğr. (Dimâşk: Dâru'r-risâle el-âlemiyye, 2013), 3: 140.

¹⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 1: 135, 138.

3. TEŞEHHÜD RİVAYETİNE DAİR TEFSİR KAYNAKLARINI TARAMA SONUÇLARI

el-Mektebetü's-şâmile programında kayıtlı yüzü aşkın tefsir üzerinde yaptığımız araştırmaya göre bu rivâyetin -sadece ilk iki cümleyi kapsayan- en eski versiyonuna Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an* adlı tefsirinde rastlanmaktadır. Sa'lebî'nin bu tefsiri, aynı zamanda, el-Mektebetü's-şâmile programı üzerinde yaptığımız tefsir, hadîs ve diğer İslâmî ilimleri içeren genel taramaya göre 7000 civarında kitap içerisinde ilgili rivâyetin en eski kaynağıdır. Sa'lebî, tefsirinde bu rivâyeti çok uzun müleffak bir metin içinde rivâyet etmiştir.¹⁹

Sa'lebî'nin tefsirindeki konumuzla ilgili bölüm şöyledir: “İsrâ hadîsine gelince, o konuda münker ve vâhî senedli hadîsleri (zikretmeyip) rivâyet edilen meşhûr haberlerle yetindim. Onları, dinlemeye ve istifâde etmeye daha uygun olsun diye tek bir tertip (müleffak metin) içinde özet olarak bir araya getirdim. Bu (metin); Zührî→İbn Selime b. Abdurrahmân→Câbir b. Abdullâh→Rasûlullâh (s.a.v.) ve Süddî→Muhammed b. es-Sâib→Bâzân→İbn Abbâs→Nebî (s.a.v.) (rivâyetlerinin birleşimi olup bu metinde) bir kısım râvîlerin sözleriyle diğer bir kısım râvîlerin sözleri iç içe girmiştir. Onlar dediler ki: Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu... Allâh azze ve celle bana öncekilerin ve sonrakilerin haberlerini bildirdi. (Verilen haberlerin) her birinden sonra Allâh dilimi harekete geçirdi de Rahmân'ın heybetinden dolayı şöyle dedim: 'et-tahiyâtu lillâhi ve's-salavâtu ve't-tayyibât.' Allâ Teâlâ da: 'Selâmun aleyke eyyühe'n-nebiyyi ve rahmetullâhi ve berakâtuh' diyerek karşılık verdi.”²⁰

Görüldüğü üzere Sa'lebî, müleffak olarak nakledeceği metnin başında, meşhûr rivâyetleri esas aldığını, münker ve vâhî senedlerden uzak durduğunu söylemekte, devamında da aktaracağı metne dair iki sened zikretmektedir.

1. Sened: Zührî²¹→İbn Selime b. Abdurrahmân²²→Câbir b. Abdullâh→ Rasûlullâh (s.a.v.).

¹⁹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2002), 6: 56-68.

²⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an*, 64. İlgili bölümün Arapça metni şöyledir: “وأما حديث المسرى، فافتصرت به على الأخبار المأثورة المشهورة دون المناكير والأحاديث الواهية الأسانيد وجمعتها على نسق واحد مختصر، ليكون أعلى في الاستماع وأدنى إلى الانتفاع، وهو ما روى الزهري عن ابن سلمة بن عبد الرحمن قال: سمعت جابر بن عبد الله يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم. وروى السدي عن محمد بن السائب عن باذان عن ابن عباس ...²⁰ عن النبي صلى الله عليه وسلم -دخل كلام بعضهم في بعض- قالوا: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فأنبأني الله عز وجل بها نبأ الأولين والآخرين وأطلق الله لساني بعد ما كل من هيبة الرحمن، فقلت: التحيات لله والصلوات أنبأني الله عز وجل بها نبأ الأولين والآخرين وأطلق الله لساني بعد ما كل من هيبة الرحمن، فقلت: التحيات لله والصلوات

²¹ Tam adı Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh b. Abdillâh b. Şihâb (ö. 125/743) olup künyesi Ebû Bekr'dir. Belirtilen tarihten bir veya iki yıl önce vefât ettiği de söylenmiştir. Güvenilir olduğunda ittifâk edilmiştir. İbn Hacer Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Ebû'l-Eşbâl Sagîr Ahmed Şâgîf el-Pâkistânî (Kâhire: Dâru'l-âsime, ts.), 896.

²² Tam adı Abdullâh b. Selime el-Hemedânî olup künyesi Ebu'l-Âliye'dir. Ebû İshâk es-Sebî'nin hocasıdır. Sadûk olan ve hâfizası yaşlılığında bozulan (muhtelit) Abdullâh b. Selime el-Murâdî el-Kûfî ile sıklıkla karıştırılmaktadır. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 512. Bu konuda bir karışıklık olduğu kesindir. Nitekim İbn Ebî Hâtîm, Ebû'l-Âliye Abdullâh b. Selime el-Hemedânî el-Kûfî ismi altında ilgili râvînin yaşlanınca

2. Sened: Süddî²³→Muhammed b. es-Sâib²⁴→Bâzân²⁵→İbn Abbâs→Nebî (s.a.v.).

Bu iki senedi incelediğimizde ilkinde kim olduğu -dolayısıyla güvenilir olup olmadığı- kesin olarak bilinmeyen bir râvî bulunduğu görülmektedir. İkinci senede ise Abdullâh b. Abbâs'tan Ebû Sâlih Bâzân tarîkiyle asılsız tefsîr rivâyetleri aktarmakta suçlanan Kelbî bulunmaktadır. Bâzân ise zayıf ve müdellis bir râvîdir. Şu halde Sa'lebî'nin "münker ve vâhî senedlerden uzak durma" iddiasının pek gerçekçi olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Sa'lebî'nin bu rivâyetleri münker ve vâhî derecesinde değil de sadece zayıf olarak değerlendirmiş olması ve bu nedenle aktarmış olması da mümkündür. Bunlara ilâveten Sa'lebî, iki ayrı senedle rivâyet edilmiş iki farklı metni telif yaparak aktardığını bizzat ifade ettiği için teşehhüdle ilgili kısmın hangi senede bağlı olduğunu da bilemiyoruz. Bütün bunlara ek olarak Sa'lebî, tefsîrinde asılsız rivâyetlere yer verdiği için eleştirilen bir müfessir olup²⁶ Yahyâ b.

bazen doğru bazen yanlış rivayetlerde bulunduğundan bahsetmektedir. İbn Ebî Hâtim Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrût: Dârü ihyâ, 1952), 5: 73. Bu durumda Sa'lebî'nin de bu kafa karışıklığını yaşayıp yaşamadığını ve kendisinden rivâyette bulunduğu râvînin gerçekte hangisi olduğunu tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ayrıca ilgili kaynaklarda Zührî'nin Abdullâh b. Selime'den hadis aldığına ve dede adının Abdurrahmân olduğu dair de bilgi yoktur. Bu şahsın Ebu Seleme b. Abdurrahmân b. Avf ez-Zührî olması da ihtimal dâhilindedir. Adının Abdullâh olduğu söylenen Ebû Seleme sika bir râvîdir. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 1155. Bu durumda Sa'lebî tefsirinin neşrinde veya eski nüshalarında yazım hatası olmalıdır.

²³ Tam adı Ebû Muhammed İsmâil b. Abdurrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî'dir (ö. 127/745). Müfessir bir tâbiî olan Süddî, rivayetlerinin güvenilirliği noktasında olumlu ve olumsuz çok şeyler söylenmiş bir âlimdir. Bk. İsmail Cerrahoğlu, "Süddî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2010), 38: 17.

²⁴ "Tam adı Ebû'n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî'dir (ö. 146/763). Hadis otoritelerinin Kelbî hakkındaki değerlendirmeleri genellikle olumsuzdur. Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî ondan hadis almamış, Hammâd b. Seleme ve Nesâî sika olmadığını bildirmiş, Nesâî daha da ileri giderek rivayetlerinin yazılamayacağını belirtmiştir. Leys b. Ebû Sa'd ise Kûfe'de iki yalancının bulunduğu, bunlardan birinin Kelbî olduğunu söylemiştir. Kelbî'nin tefsiri hakkında yapılan eleştiriler de ağırdır. İbn Hanbel onun bu eserinin yalanla dolu olduğunu, esere bakmanın dahi câiz görülmediğini söylemiştir. Mervân b. Muhammed de bu tefsirin butlânından söz etmiştir. Genel olarak Kelbî-Ebû Sâlih Bâzân-Abdullah b. Abbas zinciriyle gelen tefsir rivayetlerine karşı uyarılar yapılmış, bunların gerçek dışı şeyler olduğuna dikkat çekilmiştir. Süyûtî, İbn Abbas'tan gelen tefsirle ilgili rivayet tariklerinin en zayıfının bu tarik olduğunu söyler; ayrıca Sa'lebî ve Vâhidî'nin tefsirlerinde bu tarik çokça kullandıklarını belirtir." İsmail Cerrahoğlu "Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2002), 25: 205-206.

²⁵ İbn Ebî Hâtim, Bâzân'ın sâlihü'l-hadis olduğunu, hadislerinin yazılabileceğini ama delil olarak kullanılamayacağını belirtmiştir. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2: 431. İbn Hacer ise onun zayıf ve müdellis olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 163.

²⁶ Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2009), 36: 29. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed Nazar el-Fâryâbî (Medine: Dâru Taybe, ts.), 2: 886.

Maîn²⁷ ve İbn Ebî Hâtîm²⁸ gibi bazı müellifler Sa'lebî'nin özellikle Süddî→Muhammed b. es-Sâib→Bâzân→İbn Abbâs isnadıyla aktardığı haberlerin gerçek dışı olduğunu özellikle vurgulamışlardır.²⁹ Zira Kelbî bazen kendi görüşlerini Bâzân üzerinden İbn Abbâs'tan nakletmekte, bazen de gerçekten Bâzân tarikiyle gelen İbn Abbâs rivâyatlerini aktarmaktadır.³⁰ Ayrıca bu rivâyet, teşehhüdü konu alan sahîh hadislerle de uyumlu değildir. Zira o rivâyetlerde teşehhüdün ortaya çıkışı anlatıldığı halde bu tür bir anlatıma yer verilmemiştir. İbn Mes'ûd'un ifadesiyle teşehhüdü Kur'ân öğretir gibi öğreten Hz. Peygamber'in bu esnada onun mi'râcla ilişkisine temas etmemesi, bu bilgiyi rivâyet eden sahâbîlerin böyle bir bilgiye sâhip oldukları halde bu önemli detaya değinmemesi veya her ne kadar bütün sahâbîlerin konuyla ilgili tüm detaylara vâkif olması şart olmasa da İbn Mes'ûd gibi Hz. Peygamber'in hep yanında bulunan bir ismin bundan habersiz olması pek ma'kûl görünmemektedir. Mi'râc gibi çok sayıda sahîh hadisle detaylı bir şekilde anlatılan bir kıssayla ilgili böyle önemli bir kesitin tüm sika râvîler tarafından unutulmuş veya göz ardı edilmiş olması da akla yatkın bir durum değildir. Bu önemli detay, mi'râc hadislerini nakleden sahâbîlerin rivâyetlerinde yoksa sonraki râvîlerin konuyla ilgili aktaracağı bir şey de olmayacaktır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere teşehhüdün ortaya çıkışıyla ilgili iki farklı rivâyet grubu bulunmaktadır. Birinci rivâyet grubuna göre teşehhüd bir soru üzerine Hz. Peygamber'in öğretmesiyle ortaya çıkmıştır. İkinci rivâyet grubuna göre ise teşehhüdün aslı mi'râc hâdisesine dayanmaktadır. Bu durumda ek bilgi içeren ikinci gruptaki zayıf rivâyetlerin birinci gruptaki sahîh rivâyetlerden farklı yönleri muteber kabul edilecek midir? Bu sorunun cevabı olumsuzdur. Zira zayıf rivâyetlerden hareketle sahîh rivâyetlere –onlardaki bilgilerle uyumayan– eklentiler yapılması bu durumda ziyâdâtü's-sikât söz konusu olmadığı için makbûl değildir.

Problemlî yönlerini ortaya koymaya çalıştığımız bu rivâyete sûfî bir tefsîr ve hadîs âlimi olan Kuşeyrî de (ö. 465/1072) *Letâifu'l-işârât* adlı tefsîrinde kısmen değinmiştir. Kuşeyrî tefsîrinde Hz. Peygamber'in mi'râc gecesi gördüğü her bir şey karşısında “et-tahiyyâtu lillâhi” dediğini ve bunun “Mülk Allâh'ındır” anlamına geldiğini kaydetmiştir. İlgili rivâyetin sadece bu kısmını zikreden Kuşeyrî herhangi bir sened veya kaynak belirtmemiştir.³¹

Eş'arî kelamcısı ve ünlü müfessir Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) *Mefâtîhu'l-ğayb* adlı tefsîrinde Hz. Peygamber'in “kâbe kavseyn” makâmına erişince “et-tahiyyâtu, el-mübârakâtu, es-salavâtu, et-tayyibâtu lillâhi” dediğini senedsiz olarak zikretmekte ve bu bilgiden hareketle

²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Beyrût: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003), 3: 211.

²⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 431.

²⁹ Bk. 25. dipnot.

³⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 431.

³¹ Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî, 3. Baskı (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 2000), 2: 280.

de namazın mü'minin mi'râcı olduğunu belirtmektedir.³² Râzî'den yaklaşık bir asır sonra Nişaburlu müfessir ve astronomi âlimi Nizamedddin el-A'rec (ö. 730/1329) de *Garâibü'l-Kur'ân ve reğâibu'l-furkân* adlı tefsirinde Râzî'nin ifadelerini tekrarlamaktadır.³³

Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde "Âmene'r-râsûlü" olarak bilinen âyetlerin mi'râcla ilişkili olup olmadığı konusundaki ihtilâfa değindikten sonra rivâyetin kelime-i şehâdet bölümünü de içeren şeklini bazılarının görüşlerini desteklemek için delil olarak ileri sürdüğünü -isim zikretmeksizin- belirterek senedsiz haliyle nakletmektedir.³⁴

Hanefî, sûfî bir ilim adamı olan Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî (ö. 860/1456) de, *Bahrü'l-ülûm*³⁵ adlı tefsirinde Kurtubî'yle aynı bilgileri aktarmaktadır.³⁶ Yine sûfî kimliği ile öne çıkmış biri olan Celvetî şeyhi, müfessir İsmâîl Hakkı Bursevî ise (ö. 1137/1725) mev'ıza ağırlıklı olduğu bilinen *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirinde (ﷻ) ifadesiyle başlayarak kıssanın yine kelime-i şehâdetli rivâyetini aktarmakta ama o da sened zikretmemektedir.³⁷

4. TEŞEHHÜD RİVAYETİNE DAİR FIKIH KAYNAKLARINI TARAMA SONUÇLARI

el-Mektebetü's-şâmile programında yer alan dört mezhebin fikhına dair 250 civarında kitap üzerinde yaptığımız tarama sonuçlarına göre bu kıssa çok sayıda Hanefî ve birkaç Şâfiî fikh kitabında yer almaktadır. Mâlikî ve Hanbelî fikh kitaplarında ise bu kıssaya rastlanmamaktadır.

Hanefî fikh kitapları içinde bu kıssaya ilk olarak Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384), *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* adlı eserinde rastlamaktayız. Bâbertî eserinde; mi'râc gecesinde Hz. Peygamber'in "et-tahiyâtu lillâhi ve's-salavâtu ve't-tayyibât" diyerek üç şeyle Allâh'a senâda bulunduğunu ve Allâh Teâlâ'nın da buna "es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyi ve rahmetullâhi ve berakâtuh" diyerek üç şeyle cevap verdiğini söylemektedir. Bâbertî rivâyetin sadece bu kısmıyla yetinmekte, herhangi bir sened veya kaynak zikretmemektedir.³⁸

Bir diğer Hanefî fakihî olan Yemenli velûd müellif Ebû Bekir el-Haddâd (ö. 800/1397) ise *el-Cevheretü'n-neyyire* adlı *Muhtaşaru'l-Qudürî* şerhinde "es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyi

³² Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3. Baskı (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420), 1:233. Râzî'nin farklı bir yorumu için bk. 1: 236.

³³ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed en-Nîsâbüri, *Garâibü'l-Kur'ân ve reğâibu'l-furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416), 1: 118.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş, 2. Baskı (Kâhire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1964), 3: 425.

³⁵ Eserin müellifi hakkındaki bir ihtilâf için bkz. İshâk Yazıcı, "Bahrü'l-ülûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1991), 4: 517-518.

³⁶ Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî, *Bahrü'l-ülûm* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993), 1: 189.

³⁷ İsmâîl Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.), 5: 121.

³⁸ Ekmelüddîn el-Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006), 1: 148.

ve rahmetullâhi ve berakâtuh” ifadesinin mi'râc gecesi Allâh Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e selâmı olduğunu senedsiz bir şekilde söylemekle iktifâ etmektedir.³⁹

Yine Hanefî fakihlerden Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451) *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*'sinde kıssanın tümünü;⁴⁰ Molla Hüsrev (ö. 885/1480) *Dürerü'l-ḥükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*'ında⁴¹ ve Zeynüddîn b. İbrâhîm (ö. 970/1563) *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*'inde kıssanın kelime-i şehâdete kadar olan kısmını;⁴² Zeynüddîn'in kardeşi olan Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm (ö. 1005/1596) *en-Nehrü'r-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*'inde kıssanın tümünü;⁴³ Ebu'l-İhlâs eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) *Merâkı'l-felâh şerhu Nûri'l-izâh*'ında⁴⁴ ve Şeyhizâde (ö. 1078/1667) *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*'unda -temrîz (تَمْرِز) sigasıyla- kıssanın kelime-i şehâdete kadar olan bölümünü⁴⁵ nakletmekte ve son olarak İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*'ında teşehhüdün mi'râcla ilişkilendirildiğine işâret etmekle yetinmekte⁴⁶ ama bu fakihlerin hiçbiri ilgili rivâyet için herhangi bir sened zikretmemektedir.

Şâfiî fıkıh kitaplarında da durum pek farklı değildir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kıssaya eserinde yer veren ilk Şâfiî fakîhi, Cemal lakabıyla bilinen sûfi müfessir Ebû Dâvud Süleyman el-Ezherî'dir (ö. 1204/1790). *Fütûḥâtü'l-vehhâb bi-tavzîhi Şerhi Menhecî't-ḥullâb* ismiyle matbû' tefsîrinde, kıssanın tümünü senedsiz olarak vermektedir.⁴⁷ Ezher ulemasından Mısırlı fakih el-Büceyremî (ö. 1221/1806) *et-Tecrîd li nefi'l-'abid*'inde⁴⁸ ve sûfi bir fakîh olan Dimyâtî (ö.

³⁹ Ebû Bekir Ali b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.), 1: 314-315.

⁴⁰ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000), 2: 265. Aynî aynı yerde senedsiz ikinci bir rivâyet olarak şunları da kaydetmektedir: “Zeynü'l-eimme el-Fervedî Sevâbü'l-ibâdât adlı eserinde Peygamber (s.a.v.)'in şöyle dediğini nakletmektedir: Mi'râc gecesi semaya yükseltildiğimde Cibrîl (a.s.) bana Rabbime selâm vermeme emretti. Ben de, Nasıl selâm vereyim?, diye sordum. Şöyle dedi: et-tahiyâtü lillâhi ve's-salavâtu ve't-tayyibât, de. Ben de dedim. Cebrâil bunun üzerine, es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyi ve rahmetullârhi ve berakâtuh, dedi. Ben de, es-selâmu aleynâ ve alâ ibâdillâhi's-sâlihîn, dedim. Cibrîl de, eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve rasûluh, dedi.”

⁴¹ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-ḥükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm* (Beyrût: Dâru ihyâi kütübî'l-Arabiyye, ts.), 1: 74.

⁴² Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 2. Baskı (Kâhire: Dâru'l-kitâbî'l-İslâmî, ts.), 1: 343.

⁴³ Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *en-Nehrü'r-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Ahmed Azv İnâyet (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002), 1: 220. 34. dipnottaki rivâyetin özetini.

⁴⁴ Ebu'l-İhlâs Hasen b. Ammâr eş-Şürünbülâlî, *Merâkı'l-felâh şerhu Nûri'l-izâh*, thk. Nuaym Zurzûr (Kâhire: el-Mektebetü'l-asriyye, 2005), 108.

⁴⁵ Şeyhizâde Abdurrahmân b. Muhammed, *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 100.

⁴⁶ İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1992), 1: 510.

⁴⁷ Ebû Dâvud Süleymân b. Ömer el-Ezherî, *Fütûḥâtü'l-vehhâb bi-tavzîhi Şerhi Menhecî't-ḥullâb* (Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.), 1: 385.

⁴⁸ Süleymân b. Muhammed el-Büceyremî, *et-Tecrîd li nefi'l-'abid* (Matbaatü'l-Halebî, 1950), 1: 219.

1310/1892) *İ'ânetü't-ţâlibîn alâ ĥalli elfâzı Fethi'l-Mu'in*'inde aynı şekilde ilgili kıssayı zikretmektedir.⁴⁹

SONUÇ

Özellikle halk arasında yaygın olarak bilinen ve teşehhüdü mi'râcla ilişkilendiren kıssanın hadîs, siyer, tefsîr ve fıkıh kitaplarında araştırılması neticesinde ilgili anlatının hiçbir hadis kitabında bulunmadığı görülmüştür. Bu kıssanın, hadis kitaplarına girememiş olmanın yanında iki önemli problemi daha bulunmaktadır:

Birinci problem kıssanın sahîh bir senedi olmamasıdır. Bu kıssanın belirtilen literatür içerisinde, -hikâyenin tümünü içermese de- ilk ve tek senedli rivâyeti Sa'lebî'nin tefsirinde geçmekte olup o da râvîlerinin durumu nedeniyle sahîh olmaktan çok uzaktır. Kıssanın tümünü içeren ve Kurtubî'nin tefsirinde nakledilen rivâyet ise senedsizdir. Mi'râc gibi oldukça detaylı ve uzun rivâyetlerle hadis kitaplarına girmiş⁵⁰ bir mu'cizeyle ilgili olarak böyle önemli bir detayın bu mu'cizeyi aktaran sika râvîlerin tümü tarafından atlanmış ve sadece iki adet sorunlu senedle nakledilmiş olması ya da böyle bir olayın senedinin olmaması pek ma'kûl görülmemektedir.

İkinci problem kıssanın Hz. Peygamber ile Allâh Teâlâ arasında mı, Hz. Peygamber ile melekler arasında mı geçtiği konusunda rivâyetler arasında bir birlik bulunmamasıdır. Örneğin; kıssanın en eski kaynağı olan Sa'lebî bu konuşmanın Allâh Teâlâ ve Hz. Peygamber arasında geçtiğini rivâyet ederken yine kıssanın en eski kaynaklarından biri olan Süheylî bu mükâlemenin Hz. Peygamber ile melekler arasında geçtiğini nakletmektedir. Bu durum, ilgili rivâyetlerin birer kurgudan ibaret olduğu izlenimi vermektedir.

Şu halde, teşehhüdü mi'râcla ilişkilendiren rivâyetlerin sahîh olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Kanaatimizce Sa'lebî, Süheylî ve Kurtubî gibi bu kıssaya eserlerinde yer veren âlimlerden sonra gelen bazı hadis şârihleri ile çeşitli tefsîr, siyer ve fıkıh âlimleri bu kıssayı onlardan veya onların aldığı kaynaklardan alıntılamaş ve senedsiz olarak rivâyet etmiş olmalıdırlar.

Bu problemlili kıssayı kitaplarına alan muhaddislerin durumu için de şu iki ihtimalden bahsedilebilir: Birinci ihtimal, ilgili muhaddislerin bahsi geçen kıssayı tetkik etmeden aktarmış olmalarıdır. Binlerce rivâyet içeren kitaplar yazan bu âlimlerin, naklettikleri bazı rivâyetlerin sorunlu olduğunu fark etmemeleri doğal ve görülen bir durumdur.⁵¹ İkinci ihtimal ise, bu

⁴⁹ Ebû Bekir Osmân b. Muhammed ed-Dimyâtî, *İ'ânetü't-ţâlibîn 'alâ ĥalli elfâzı Fethi'l-Mu'in* (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1991), 1: 219.

⁵⁰ Örneğin bk. Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 42. Müslim, "İmân", 74.

⁵¹ Örneğin İbn Kesîr, tefsîrinde Sa'lebe kıssasını herhangi bir tenkit getirmeden aktarmıştır. Ancak Zehebî bu kıssanın son derece münker olduğunu, Heysemî ise râvîlerinden birinin metrûk olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr eş-Şâfî, *Tefsîru'l-Ĥur'âni'l-Azîm, tsh. Rivâd Abdullâh Abdülhâdî* (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1997), 2: 323 (1 nolu dipnot).

kissayı eserlerine alan âlimlerin –en azından Aynî gibi muhaddis olanların– sened zikretmemelerinden ve cezm sigası kullanmalarından anlaşıldığı üzere onun güvenilir bir dayanağı olduğunu düşündüklerinden değil de teşehhüd duâsının muhtevâsını anlamlandırmak için onu nakletmiş olmalarıdır. Muhtemelen içeriğinde bir problem görmedikleri için rivâyeti, senedinin sorunlu oluşuna aldırılmadan aktarmışlardır. Ancak bu tür bir tesâhülün yanlış bir bilginin doğruymuş gibi algılanmasına neden olabileceği için sonuç itibarıyla doğru olmadığı açıktır. Ayrıca teşehhüdün doğru anlamlandırılması için yeterli olan ve makalenin başında da geçmiş bulunan sahîh bir esbâb-ı vürûd rivâyeti de bulunmaktadır.⁵² Ancak kimi zaman, bir konuyla ilgili sahîh rivâyetler –özellikle halk tarafından– yaygın olarak bilinmezken,⁵³ o konuyla ilgili zayıf veya mevzû rivâyetler meşhûr olabilmekte, daha doğrusu meşhûr edilebilmektedir. Teşehhüdü mi'râcla ilişkilendiren rivâyet de bu durumun bir örneğini teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Alevî, Muhammed el-Emîn b. Abdullâh el-Uremî. *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc alâ Sahîhi Müslim ibni'l-Haccâc*. 26 Cilt. Mekke: Dârü'l-minhâc, 2009.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân el-Kârî. *Mirâkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtü'l-meşâbih*. 9 Cilt. Beyrût: Dârü'l-fikr, 2002.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân el-Kârî. *Şerhu's-Şifâ*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421.
- Atar, Fahrettin. “Teşehhüd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 563-564. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî. *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1999.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Kâhire: Dârü'l-hadîs, 2011.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı Bursevî. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-fikr, ts.

⁵² Aslında teşehhüd duâsı, nasıl duâ edilmesi gerektiğini gösteren örnek bir metindir. Bu metinden anladığımızı göre; duânın başında Allâh'a hamd u senâda bulunmalı, sonra Hz. Peygamber'e salât u selâm getirmeli, sonra kendimize duâ etmeli, daha sonra da diğer müminlere duâ etmeliyiz. Bu tertîp, bir kısım âyet ve hadislerin bize öğrettiği bir sıralamadır. Bk. İbrâhîm 14/41; Nûh 71/28. Tirmizî, “Deavât”, 65.

⁵³ Teşehhüd rivâyetine ek olarak âşûrâ orucunun kökeninin Mûsâ (a.s.)'ın firavundan kurtarılmasıyla ilgili olduğunu belirten sahîh hadislerin pek bilinmemesi de buna örnek olarak verilebilir. Bk. Buhârî, “Savm”, 69.

- Büceyremî, Süleymân b. Muhammed. *et-Tecrîd li nefî'l-'abîd*. 4 Cilt. b.y.: Matbaatü'l-Halebî, 1950.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Süddî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38:17. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kelbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25:205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Demirci, Selim. "Sahîh Hadisler Arası Tercih Sebepleri Açısından Teşehhüd Rivâyetleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016): 371-398.
- Dimyâtî, Ebû Bekir Osmân b. Muhammed. *İ'ânetü't-tâlibîn alâ ħalli elfâzı Fetĥi'l-Mu'în*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1991.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'ag. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyâd: Mektebetü'l-meârif, ts.
- Ezherî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Ömer. *Fütûhâtü'l-vehhâb bi-tavdîhi Şerĥi Menhecî't-tullâb*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.
- Haddâd, Ebû Bekir Ali b. Muhammed. *el-Cevheretü'n-neyyire*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak, 2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 2. Baskı. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1992.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cerĥ ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. Thk. Yûsuf el-Hût. *el-Muşannef*. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. Thk. Ebü'l-Eşbâl Sagîr Ahmed Şâgîf el-Pâkistânî. Kâhire: Dâru'l-âsime, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr eş-Şâfî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Tsh. Riyâd Abdullâh Abdülhâdî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyâd: Mektebetü'l-meârif, ts.
- İbn Melek, Muhammed b. Abdüllatîf el-Hanefî. *Şerĥu Meşâbîhi's-sünne*. Thk. Nûreddin Tâlib v.dğr. 6 Cilt. Kuveyt: İdâretü's-sekâfiyyeti'l-İslâmiyye, 2012.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm el-Misrî. *en-Nehrü'r-fâik şerĥu Kenzi'd-dekâik*. Thk. Ahmed Azv İnâyet. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm el-Misrî. *el-Baĥru'r-râik şerĥu Kenzi'd-dekâik*. 2. Baskı. 8 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li şerĥi Sahîhi'l-Buĥârî*. 7. Baskı. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1323.
- Keşmirî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî. *Feyzü'l-Bârî 'ale's-Sahîhi'l-Buĥârî*. Thk. Muhammed Bedruâlem. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li aĥkâmi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş. 2. Baskı. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kütübi'l-Misriyye, 1964.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî. *Le'tâifu'l-işârât*. Thk. İbrâhîm el-Besyûnî. 3. Baskı. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye, 2000.

- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:29. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Molla Hüsrev. *Dürrü'l-hükkâm şerhu Ğureri'l-aĥkâm*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2011.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *el-Müctebâ mine's-sünen*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2. Baskı. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtu'l-İslâmiyye, 1986.
- Nisâburî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed. *Ğarâibü'l-Ķur'ân ve rejâibu'l-furĶân*. Thk. Zekerîyyâ Umeyrât. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416.
- Osmânî, Şebbîr Ahmed Osmânî. *Fethu'l-mülhim bi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim*. Thk. Mahmûd Şâkir. 6 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2006.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtiĥu'l-ĝayb*. 3. Baskı. 32 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Ķur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2002.
- Saylan, Şenol. "Teşehhütte Şahadet Parmağıyla İşaret Esnasında Diğer Parmakların Yumulması Hususunda Şüphenin Giderilmesi". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017): 184-213.
- Semerkandî, Alâeddin Ali b. Yahyâ. *Bahru'l-ülûm*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993.
- Süheyli, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullâh. *er-Ravdu'l-ünûf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li İbn Hişâm*. Thk. Ömer Abdüsseelâm el-Selâmî. 7 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 2000.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoĝlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zemân fi tevârîhi'l-âfyan*. Thk. Muhammed Berekât v. dĝr. 22 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-risâle el-âlemiyye, 2013.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Thk. Ebû Kuteybe Muhammed Nazar el-Fâryâbî. 2 Cilt. Medine: Dâru Taybe, ts.
- Süneykî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed. *Minĥatü'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buĥârî*. Thk. Süleymân b. Dürey' el-Ğâzimî. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2005.
- Şahin, Samî. "Tahiyyatta Parmakla İşaret Etme İle İlgili Rivâyetlerin Tahlili ve Fıkhî Yaklaşımlar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010): 197-242.
- Şeyhizâde, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Şürünbülâlî, Ebu'l-İhlâs Hasen b. Ammâr. *Merâkı'l-felâĥ şerhu Nûri'l-izâĥ*. Thk. Nuaym Zurzûr. Kâhire: el-Mektebetü'l-asriyye, 2005.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir v. dĝr. 2. Baskı. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Yazıcı, İshâk, "Bahrü'l-ülûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4:517-518. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîĥü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 15 cilt. Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003.
- el-Mektebetü's-Şâmile, 3.64.